

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКА КОНСУЛТАЦИЯ

Субективното време като категория на формирането и развитието на личността

Док. д-р Елена Полякова – Беларус

Въведение

Проблемът за времето винаги се обостря в преходните периоди на съществуване на обществото, когато връзката с предходното развитие вече е нарушена, а бъдещето развитие се намира в стадий на неопределеност. Вероятно, именно това е предизвикало изследването на времето като универсална философско-научна категория. Тези изследвания са се осъществявали както в психологията и педагогиката, така и в музикознанието, и в музикалната педагогика.

Времето, както и пространството, са едни от фундаменталните философски категории. Понятието време е претърпяло в исторически аспект значително изменение. Съществуваат две основни теории за времето: *субстанционална*, издигната още от Демокрит и доразвита от И. Нютон, (същността на която се заключава в признанието за времето и пространството като субстанции, съществуващи не в материията, а успоредно с нея), и *релативистска*, водеща началото си от Аристотел и Г. В. Лайбниц, които са считали времето и пространството като характеристики на материалните тела. Развитие и обогатяването на тези основни теории се осъществяват и в нашето съвремие. Необходимо е да се подчертава, че отделните черти

на субстанционалния модел остават валидни и за много съвременни изследователи, за да ги включат в свои теоретически конструкции. Один от последните опити от подобен род е направен от В. А. Поликарпов, който е използвал елементи на субстанционалния модел на временето в анализа на категорията категорий формиране от гледна точка на психологията [1].

Изследването на временето и неговата връзка с пространството са довели до разбирането на единството на пространство-време, абсолютизацията на тези категории се заменя с разбиране за тяхната относителност. Специалната и общата теория за относителността на А. Айнщайн отхвърлят обективността на абсолютното, универсално (в нютоновското разбиране) за пространството и временето, доказвайки обективността на относителното пространство и време. Както пише Е. М. Чудинов «Относителността им не зависи от гледната точка на наблюдателя и не се явява следствие от конвенционалната свобода в избора за определяне на едновременността [2]. Всичко това говори за относителна връзка на пространствената структура и ритъмът на временето със състоянието на движещата се материя. Доколкото в теорията за относителността се въвеждат абсолютни (инвариантни) величини. Например, инвариантно в теорията за относителността се явява пространственно-времевият интервал, характеризиращ разстоянието между двете събития в четириизмерното пространство-време. От гледна точка на философията абсолютно и относително в тази теория са тясно свързани помежду си [3, 2, 4].

Разглеждането, изследването на метрическите и топологическите свойства на временето съществено е разширило разбирането за този феномен. Съвременната наука диференцира и изследва следните параметри на временето: време на развитието и изменението; последователност или едновременност; скорост (темпове, ритъм); квантове (периоди, привързани към качествените характеристики на определена среда); сътношение минало, настояще и бъдеще (архитектоника и необрратимост на временето); връзка на временето и пространството (хронотоп); своевременност; организация на временето и т.н. [3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 4, 11].

Основна част

Формиране и време: край или начало?

В рамките на анализа на сътношението на понятията формиране, развитие и време може да се разгледат възгледите на съвременния белоруски учен В. А. Поликарпов. Той признава формирането като завършващо,

финално. Разделяйки вследствие на този постулат света на изменяемото и неизменяемото, на съществуващо и битийно, временно и вечно, той прави извод за неразрешимостта на противоречието между времето, проявяващо се като подчинена категория, описваща измененияния се свят, и времето като една от фундаменталните категории на битието. Оттук произтича следното: «Времето не може да бъде разбрано дотогава, докато остава допускането, че може би съдържащото се в крайната цел, доколкото въобще нещо може да бъде цяло, завършено, нещо, съществуващо във всеки отдеен момент като част може да бъде събрано в едно и да се представи като завършено, противопоставено на целия останал свят на образуването» [1, с. 3]. Без претенции за всеобхватно схващане на категорията време, ще се опитаме да противопоставим на тази гледна точка различно виждане за сътношението на категориите формиране и време.

Формирането се разглежда от съвременната наука като възникване, образуване на нещо в процеса на развитие. При това формирането отразява процеса на прехода от една степен на развитие към друга, като момент на взаимопревръщане на противоположни и същевременно взаимносвързани моменти на развитието. Формирането – възникваене, преход от небитието към битието, преход от возможность към действителност, а развитието – като изменение в рамките на битието. По такъв начин, формирането може да се признае не като нещо завършено, а като начално, отразяващо процесите на развитие. Самодвижението, саморазвитието на всяка система е процес безкраен с недостижими резултати, в рамките на съществуване на дадена система. В този смисъл процесът на формиране и развитие никога не може да бъде крайна цел, а само междинна, относителна цел, която в някакъв момент от време е резултат от развитието и дава тласък на последвалото самоизменение. В теорията за синергетиката това е взаимопревръщане на Хаос и Порядък. Настоящето се разглежда като точка на безконечния преход от бъдещето в миналото, следствие в причината, тъй като причината винаги лежи в миналото, а следствието в бъдещето. Този момент на взаимопревръщане нарушива каузалните връзки. В развитието на системата причината за изменението винаги се намира вътре, а външното въздействие само създава условия за проявата на причината (в това В.А.Поликарпов е абсолютно прав). Това, което привежда системата в движение за преход към последващо състояние в теорията за самоорганизация се разглежда като възмущение, водещо до флукутуация.

При това човек винаги се намира в настоящето, извън зависимостта от това как субективно сам възприема своето съществуване. Намирайки се в пространството на прехода, той е възможност формирана от действителността. По такъв начин, формирането в своето осъществяване никога не може да бъде „ставащо“, както предполага В.А.Поликарпов, но само създаващо се. В триадата минало, настояще и бъдеще – настоящето се изразява с понятието създаващо се, а формирането придобива несвършен вид, като по този начин, унищожава абсолютната крайна цел. В последователната темпорална триада – минало, настояще, бъдеще – настоящето е момента на едновременност на възможност и действителност, т.е. момент на създаване.

Така, категорията създаване не противоречи на категорията време, а е само един от трите момента на неговото битие.

В настоящето изчезва такова понятие като протежение, което се появява само при минало време или предуслышане на измерението на бъдеще време, но затова в пълна мяра се проявява взаимодействието, отразяващо процесуалността, което се осъществява само в настоящето. Така в точката на настоящето винаги присъстват, сливат се две състояния на предмета, явлението, системата (възможно и действително състояние) и настоящето като една от fazите на времето придобива чертите на субстанционалност. Миналото и бъдещето имат проточеност, а следователно и възможност за измерване. Наблюдението над предмета, явлението, системата в тяхното ретроспективно развитие или прегледът на далечното им развитие отразява процесуалността на миналото и бъдещето на относително разглежданите минало и бъдещо на относително разглежданите предмети, явления и системи, т.е. тук ясно се проследява релативността на фиксацията на минали и бъдещи състояния. Времето в единството на трите момента в своето друго битие като черти на субституционалността, а също и черти на релативността, потвърждавайки по този начин всеобщността на принципа на допълнителността. Н.Бора [12].

Развитието и времето в социума

Ако разглеждаме развитието като педагогическа, а не само философска категория, то съществува само в миналото и тогава ние можем да проверим нивото на предшестващото развитие с обективно фиксирани критерии или в бъдещето, при проектиране на това развитие, предуслыш-

нето за него. Трябва да се отбележи, че бъдещото развитие съществува само като вероятностна категория, съответно ние можем да говорим не само за неговото прогнозиране и предполагаемите резултати, фиксиращи нивото на това бъдещо развитие, могат да бъдат само стохастически. Нещо повече, прогнозираните резултати ще бъдат в определена степен субективно зависими от изследователя на предполагаемото развитие, от неговите научни позиции, от научния апарат, от който се ползва, от критериите за оценка на нивото на развитие на едни или други параметри на личността и т.н.

Следва да се отбележи, че изследванията на времето, предприемани в различни науки, отразяват различни страни на този феномен, представяйки го от различни гледни точки. В този план изследванията могат взаимно да се допълват един друг, помагайки на учените и на науката като цяло по-дълбоко да се проникне в изследваното явление, като намери в него нови херменевтични съмисли. Така, покрай научната разработка за категорията «време» на И.Кант, Г.Лесинг, Г.Хегел и др., се разработват и проблемите на естетическото преживяване на времето от О.Шпенглер, М.Бахтин, Д.Лихачов, А.Лосев, П.Флоренски и др. Тази традиция продължава и в настоящето: към 1991 година се отнася изследването на Л.Ю.Лимански за естетическото преживяване на времето в структурата на художествения образ; художественото време като естетически феномен е разгледано от Г.А.Хотинска в 1993 година. Изследването на феномена време не е убягнало от вниманието и на музикознанието: В.К.Суханцева през 1991 година е разгледала генезиса, същността и процесите на функциониране на категорията време в музикалната култура. Към 1996 година се отнася изследването на Н.И.Мелникова за изпълнителската организация музикалното време [13, 14, 8, 15].

По-нататъшните наши разсъждения за същността и съществеността на времето за человека ще се опират на следните течнорални концепции: общата и специална теория за относителността на А.Айнщайн [3, 2, 4]; концепцията за вътрешното време на И.Пригожина, изследващи три скали на времето: географска (измерение на продължителността на събитията в географските епохи), социална (измерение на продължителността на събитията в икономиката, историята на отделните държави и цивилизации), индивидуална (измерение на събитията в живота на един човек) [5,

7]; енергетическа теория за времето на Н.Козирев [5].

Разглеждайки възгледите на П.А.Флоренски и Б.А.Успенски за взаимодействието на категориите време и пространство, ние стигнахме до извода, че човек може да бъде активен не само в пространството, но и във времето, макар на равнището на обикновеното създание a-priori се предполага, че пространството е пассивно по отношение на човека, но човекът в него е активен, с времето всичко се обръща: времето е активно по отношение на човека, човек е неподвижен [9, 10].

Така, времето може да бъде както обективно, тка и субективно, и неговото протичане зависи от гледната точка на наблюдаващия субект: намира ли се той самият във времевия поток като някакъв процес или явление, или следи като страничен наблюдател за протичането на времето.

Така в координатите на социалната действителност наред с обективното, абсолютно и относително време съществува и социално и индивидуално (субективно) време. От социална гледна точка времето като обективен фактор свързва всички структури на нашата действителност: производствен труд, духовна дейност, процеси на социално и личностно развитие на човека, и изпълнява различни функции.

На първо място във всяка от тези три структури времето изпълнява функцията на подреждане. Като четвърта координата на измерението то може да се прояви като мяра за цикличността на действителността: социално-историческия или човешкия живот. То се проявява като мярка за продължителност, за измерение/дължина, или на други процеси, протичащи в нелинейни системи. Времето позволява да се проявят ритмичната организация на вселената, групирането на продължителността на отделните състояния на системите, тяхната цикличност. То способства да се прояви в съзнанието на человека дискретността, стадийността и периодичността на процесите и явленията от околната действителност, способства структурирането на битието на Универсума.

На второ място, доколкото ние сега разглеждаме ролята на времето в социума, можем да подложим на анализ аксиологичната му функция. Ценността време е достатъчно прастична и тази прастичност зависи от: 1) изпълнеността със съдържание и 2) възможности личността да се реализира. Изпълнеността на времето със съдържание при внимателно разглеждане се изразява в две направления: външна изпълненост на живота

на човека със събития; съдържателна изпълненост на времето в неговия личен живот.

Много важна характеристика на субективната изпълненост на темпоралния промеждутък е плътността на преживяванията. Честотата и интензивността на възникването и проявата на емоциите и чувствата като концентриран израз на отношението на човека към заобикалящата го действителност съставя същността на преживяванията на личността и събитията от неговия живот. При *ниска плътност* на преживяванията времето върви бавно, но при мислената рефлексия на преживян промеждутък време за спомени не остава. *Средната плътност* на преживяването се характеризира с активност на вътрешния план: темпоралният промеждутък се изпълва с мисли, чевства, фантазии и планове на индивида. *Високата плътност* се характеризира с активност на вътрешния план в определен темпорален промеждутък, която успява да се прояви и във външен план, във вид на творческа, дейностна, двигателна и др. активност. [5]

Обаче, нашият социален живот често поставя човека в ситуация на дефицит на време. Високият темп на живота е неадекватен на неговата дълбочина и съдържателност. Пълзгайки се по повърхността на живота, личността губи способността за плътност на преживяванията, за вътрешна активност, подменяйки я с външна активност, необусловена от потребността за самоусъвършенстване и себеутвърждаване. Съвършено прави са С.В. Белохвостова и Н.В. Барабина, когато свързват с времевите фактори измененията на личността на педагога-професионалист, неговото излизане на ново ниво на постановка и решаване на задачите. Скоростта на себеутвърждаването на личността не зависи от външната изпълненост на живота със събития. В съвременната действителност стремежът на човека да направи много и сега води до загуба на духовен потенциал, до обедняване на вътрешния живот, в крайна сметка – до деградация на личността. [16]

Така с достатъчна точност може да се направи извод, че обективната и субективната ценност на индивидуалното време за човека в по-голяма степен зависи от *съдържателната изпълненост на времето в неговия вътрешен живот и високата плътност на преживяванията*, отколкото от външната изпълненост със събития от живота на човека.

На трето място, времето в социалните системи изпълнява функция на *продуктивност*, проявявайки се като мярка за скорост на протичане на

едни или други процеси. В този случай то е тясно свързано с енергията, изгубена от системите в своето самодвижение. Енергетичният аспект на времето може да има различен обем. Количество енергия в единица време на съществуване и развитие на системите може да бъде по-голямо, по-малко, минимално, само за поддържане на жизнеспособността на системата. В този случай изводите от нашия анализ съвпадат с мнението на К.А. Абулханова и Т. Н. Березина за това, че времето представлява енергията на нашия живот. [5]

Преживяване на субективното време като фактор за развитие на личността

Руската изследователка Т.Н. Березина доказва, че личността развива у себе си качества на субект на живота с развиването на способността да разрешава различни противоречия (между обективните условия, изисквания и субективни възможности, потребности на личността; между обективните условия и обективните изисквания, пораждащи необходимост от вземане на решения; вътрешни противоречия, породени от активността на субекта). Разрешаването на противоречията е възможно, само ако личността е способна: да осъществява рефлексията на собствения си живот в контекста на социокултурните процеси, в които е включена; да достига високо равнище на жизнени обобщения в руслото на посторяване на собствена жизнена перспектива, това което на философско-етично равнище се нарича „смисъл на живота“, да осъществява организацията на субективното време. [5]

Чуждестранните изследователи също са интерпретирали проблема за организацията на времето. Например, Джин Ягер разглежда аспектите на управлението на субективното лично време, анализирайки мимоходом отделни теоретични аспекти и различни технологии на творческото управление на времето. Основното направление на тези технологии – управление на времето на живота и времето на дейността: използване на „скритото време“, използване на енергетични подеми и спадове, структуриране на времето. Практическата ориентираност на тази работа е ценна с анализа на емоционалните проблеми на управлението на времето. [11]

Някои изследователи подхождат към проблема за времето от гледна точка на моделиране на личността, което е намерило отражение в съзнанието, например „временен модел на личността“ (Л.М.Клигин) [17]. Използвайки комплекс от различни диагностики, изследователят извежда

качеството на осъзнаването, преживяването и волевата организация на времето, като структурира по този начин заявения модел.

По друг път върви Щербаков, извеждайки два основни модела на възприемане на времето. *Моделът на мигновеното време* се характеризира с ярко преживяване на даден момент, със задълбочено възприемане, повищена способност за психологическа адаптация, интуитивност, способност за вътрешни духовни търсения. Към достойнствата на този модел се отнася възможността за получаване на личен духовен опит и способност за личностно развитие и саморазвитие чрез този опит. Към важните качества на *модела на линейното време* се отнася способността за планиране, предвиждане и анализ. Ученият справедливо отбелязва, че в този модел „...изключително важна е способността да се поемат дългосрочни задължения, да се носи отговорност за собствените постъпки, а също – да се създават и поддържат сложни социални структури.“ [18, с. 162] Достойнство на този модел е способността за планиране. Развитието на личността при доминирането на този модел се осъществява чрез социалните отношения.

В модела на мигновеното време взаимодействието на личността с проблемната ситуация се осъществява за сметка на смяната на контекста, търсенето на контекста, при който възприемането на тази ситуация повече не е проблем, а изход за решение на самия проблем. А в модела на линейното време за сметка на смяната на смисъла – намиране на начин да се измени ситуацията така, че повече да не е проблем, т.е. – да се намери решение.

Тези модели, въпреки тяхната противоположност, са в единство помежду си. За съжаление, хармонизирането на структурата на осъзнаване и преживяване на времето невинаги е достижима, тъй като огромното количество хора в социума се ползват само от модела на възприемане на мигновеното време или от модела на линейното време. Оттук и проблемът: да се намери оптимален баланс, интегриращ възприемането на линейното и мигновеното време, което предполага не само *дълбоко осъзнаване* на целите на развитие (към което насочва М.А. Щербаков), но и *дълбоко преживяване* на тези цели като ценностно развитие и на равнище личност, и на равнище общество.

С методите на подобна интеграция ученият твърди: разширяването на опита на чистите и екстремалните състояния на всеки от моделите

на възприемане; развитието на способностите и навиците за смяна на контекста и смяна на смисъла на ситуацията; разширяване опита за осъзнаване и анализ на вътрешното напрежение като енергетическа съставка на съзнанието, където влизат емоции, стремежи, мотивация, воля; използване в комплекс на два пътя на интеграция: 1) от мигновеното време към линейното – осъзнаване, осмисляне и структуриране на личния духовен опит; 2) от линейното време към мигновеното – формиране на осъзната мотивация за придобиване на личен духовен опит или за достатъчна отвореност към тъкъв опит.

По този начин двата модела на възприемане на времето ще могат не само да присъстват изолирано в съзнанието, но и да си взаимодействват, като хармонизират индивидуалното съзнание на личността.

Може да се отбележи, че преживяването както на линейното, така и на мигновеноното време има различна дълбочина. То може да бъде повече или по-малко ярко изразено, в по-голяма или по-малка степен осъзнавано. Акцент трябва да се постави на направлението-вектор преживяване: то възниква в руслото на положителните или отрицателните емоции. И в модела на линейното време, и в модела на мигновеното време съществуването и на едните, и на другите е правомерно и обективно фиксирано. Негативните и позитивните преживявания могат да предизвикат съответно кратковременни или дълготрайни емоционални състояния. По тази логика двата модела могат да се разполагат не само по оста минало-бъдеще, но и по оста положителни-отрицателни емоции.

Възниква въпросът как да се осъществи преживяването във времето?

Кардинален за отговора на този въпрос е извеждането/отделянето от О.А. Прохоров на категориите ситуации, свързани с преживявания, и диференцирането им на обратими и необратими във времето. Обратими той нарича такива ситуации, в които действието не е завършено и към разрешаването на които можеш да се върнеш, а необратими са тези, в които действието е завършено и произтеклите от това събития е невъзможно да се изменят. Начините за преодоляване на неравновесните състояния на кризисните обратими ситуации (в руслото на теорията на синергетиката – това е находка в точката на бифуркация), по наше мнение, може да бъдат вътрешни и външни въздействия на основата на обратна връзка и обмен

на информация, които предизвикват флукутация в системата на личността и преход към ново състояние.

По мнение на А.О. Прохоров преодоляването на неравновесните състояния може да произтича от придобиването на опит за преодоляване на кризисни ситуации, излизането от тях с разрешаване на възникнали противоречия или в процеса на съзнателно овладяване от личността на спосobi за саморегулация. И в единия, и в другия случай се извършва смяна на отношенията (по М.А. Щербаков – смяна смисъла или смяна на контекста), изменение на емоционалната окраска на преживяване на ситуацията, и като следствие от това – появя на новообразования в структурата на личността. Според Н.Д. Левитов именно в това се проявява механизъмът на развитието и формирането на личностни качества. [5, 9, 18]

Разграничаването от Т.Н. Березина на позитивни и негативни преживявания в известна степен е свързано с разграничаваните от А.О. Прохоров положителни и отрицателни състояния, които са критерии за субективното преживяване на времето. Негативните преживявания – страх, гняв, апатия, неудовлетвореност и пр., влияят на волята и мисленето. Позитивните преживявания повишават волевата активност, свободата на изява, активността на въображението, мисленето, адекватността на поведението и т.н. Още повече, както отбелязват К.А. Абулханова и Т.Н. Березина, положителните и отрицателните преживявания може да доведат до разкриване на личностната им функция (възникване на новообразования). Тези преживявания влияят не само на вътрешната организация на сихическите процеси, но и на „оптимистичния и пессимистичния, а също на вътрешното и външното „устройство“ или ценностно-времеви начин на живот“ [5, с. 144]. Даже негативните преживявания можат да бъдат основа на продуктивна рефлексия и творчество. Биографиите на видни личности в изкуството и философията са пример за това (Бетовен, Гогол, Чайковски и др.). Както отбелязват изследователите, преживяванията могат да бъдат осъзнавани и неосъзнавани. В този случай те не съставят сферата на безсъзнателното, която е много динамична, мобиля и вариативна в смяната на различни стенични и астенични, позитивни и негативни емоции. Ние мислим, че тези мимолетни, динамични структури, смислови характеристики на неосъзнавани преживявания могат да въздействат на подсъзнателно равнище, като определят в една или друга степен възникването на положително или

отрицателно, на ситуативно или пролонгирано състояние.

Значителен интерес в разбирането на времето като фактор за развитието на личността има нейната способност да изгражда собственото пространство-време на жизнения път, т.е. качеството на личността е свързано с определен начин за организация на своя живот. К.А. Абулханова определя времето на живота като производна от взаимодействието на личността с обективната реалност. Особено значение има въвеждането от К.А. Абулханова на принципа за прогреса на времето: умножаване на общественото, социално време и индивидуалното, субективното време. Външната социална детерминация на развитие може да дава или да взема от субекта обществено време. Актуализацията на субективното време произтича от присвояване на обществено време и използване в настоящето на минал опит (социален и личен). Тази способност за акумулиране на времето се проявява като жизнен темпорален ресурс на личността. [20] Оттук и изводът, че скоростта на движението на живота на личността зависи от следните личностови особености: актуализация на личностовите ресурси, създаване на собствена структура на екзистенциално-личностно, психологическо пространство-време на своя живот и своевременност на жизнената стратегия, (което е безусловно свързано с аксиологичността на позицията на личността в контекста на социума – Е.П.). Всичко това позволява да се актуализира положителната динамика на такава доминираща тенденция като темпоралната пластичност на процеса на личностно-профессионалното развитие.

Заключение

Разглеждайки категорията време, нейната връзка с категориите формиране и развитие на личността, стигаме до извода, че времето е една от фундаменталните философски научни категории. Изследванията на времето, предприети от различни науки, отразяват различни страни на този феномен. В социалната действителност наред с обективното, абсолютното и относителното време съществува и социално, и индивидуално (субективно) време. Скоростта на изживяване на субективното време е свързана с емоционалните преживявания в обратими и необратими ситуации. От психолого-педагогическа гледна точка преодоляването на неравновесните емоционални състояния може да се осъществи чрез придобиването на опит за преодоляване на кризисни ситуации, излизането от тях с разрешаване

на възникналите противоречия или в процеса на съзнателното овладяване на личността със способите на саморегулация. Извършва се смяна на отношенията – смяна на смисъла или смяна на контекста на ситуацията, промяна на емоционалната окраска на преживяването на ситуацията и като следствие от това – новообразувания в структурата на личността. Именно в това се проявява механизъмът на нейното формиране и развитие.

Времето на живота в зависимост от линейността на неговото преживяване и мигновеността на преживяванията може да притежават известна пластичност. Степента на свобода на вътрешната детерминация е свързана с осъзнаването на прогнозирането на времето, с овладяването му. Своевременността на жизнената стратегия се определя от паритета на ценностните ориентации на личността и социума. Една от доминиращите тенденции в процеса на развитие на личността може да стане темпоралната пластичност, проявяваща се при актуализация на личностните енергетични и темпорални ресурси в своевременната жизнена стратегия с използването на потенциране на времето.

Списък на цитираните източници:

1. Поликарпов В.А. Становление и своевременность. Субстанциональная концепция времени сквозь призму психологии (вместо предисловия) // Время как фактор изменений личности: Сборник науч. трудов / Под ред. А.В.Брушлинского и В.А.Поликарпова. – Мн.: ЕГУ, 2003. – 240 с. – С. 3–12.
2. Чудинов Э.Г. Теория относительности и философия. – М.: Политиздат, 1974. – 304 с. – С. 94.
3. Борн М. Эйнштейновская теория относительности. – М.: Наука, 1972. – С. 217.
4. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. – Т. 1У. – М.: Наука, 1967. – С. 182 – 394.
5. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. – СПб.: Алтейя, 2001. – 304 с.
6. Брушлинский А.В. Субъект, его единая деятельность и ее средства // Время как фактор изменений личности: Сборник науч. трудов / Под ред. А.В.Брушлинского и В.А.Поликарпова. – Мн.: ЕГУ, 2003. – 240 с. – С. 13–23.
7. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. – М.: Наука, 1985. – 328 с.
8. Суханцева В.К. Категория времени в музыкальной культуре: генезис, сущность, процесс функционирования. – Автореф. дис. ... доктора эстетич. наук.

- Киев, 1991. – 32 с.
9. Успенский Б.А. Избранные труды. – Т.1. Семиотика истории. Семиотика культуры. 2-е изд. исправл. и дополнен. – М.: Школа «Язык русской культуры», 1996. – 608 с.
 10. Флоренский П.А. Иконостас // Богословские труды. – Сб. 9. – М., 1972;
 11. Ягер Джин. Творческое управление временем в новом веке / Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 208 с.
 12. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М., 1961. – С. 103–104.
 13. Лиманская Л.Ю. Эстетическое переживание времени в структуре художественного образа. – Автореф. дис. ... канд. эстетич. наук. – Киев, 1991. – 16 с.
 14. Хотинская Г.А. Художественное время как эстетический феномен. – Автореф. дис. ... доктора эстетич. наук. – М., 1993. – 56 с.
 15. Мельникова Н.И. Исполнительская организация музыкального времени. – Автореф. дис. ... канд. психологич. наук. – М., 1996. – 22 с.
 16. Барабина Н.В., Белохвостова С.В. Временная перспектива Личностного самоопределения субъекта самообразования // Теоретические и практические проблемы повышения квалификации педагогических кадров: Материалы междунар. науч.–практ. конф., Гродно, 16–17 дек. 2004 г. / Сост. В.Н.Швед; под ред. В.А.Баркова; М-во образования Респ. Беларусь, акад. Последипломного образования, Гродненск. гос. обл. ин-т повышения квалификации. – Мин.: АПО; Гродно: ГрГОИПК, 2004. – 326 с. – С. 15–19.
 17. Клыгин Л.М. Временная модель личности как фактор интеграции эмоциональных, интеллектуальных и волевых процессов // Проблемы взаимосвязи эмоций, мышления и воли: Тезисы У1 Российской научной конференции, 9 – 11 июня 1994 г. – Рязань: РГПУ, 1994. – 124 с. – С. 9–10.
 18. Щербаков М.А. Семь путешествий в структуру сознания. – М.: Институт развития личности, В.Секачев и др., 1998. – 304 с.
 19. Левитов Н.Д. Психология характера. – М.: Просвещение, 1969. – 352 с.
 20. Абульханова К.А. Личность как субъект жизненного пути // Время как фактор изменений личности: Сборник науч. трудов / Под ред. А.В.Брушлинского и В.А.Поликарпова. – Мн.: ЕГУ, 2003. – 240 с. – С. 24–65. ♦